

АБАЙТАНУ
ТАҢДАМАЛЫ ЕҢБЕКТЕР
VI том

Алматы
«Қазақ университеті»
2016

ӨОЖ 821.512.122.0

КБЖ 83.3(5Қаз)

А 13

*Баспаға өл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті филология,
өдебиеттану және өлем тілдері факультетінің Ғылыми кеңесі және
Редакциялық-баспа кеңесі шешімімен ұсынылған
(№1 хаттама 6 қараша 2015 жыл)
Өл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті жанындағы
Абай ғылыми-зерттеу институтында дайындалған*

ҒЫЛЫМИ-РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕС

Ж. Дәдебаев (төраға), Ө. Әбдиманұлы, З. Бисенғали, Т. Есембеков,
А. Жақсылықов, Қ. Мәдібаева, Ж. Молдабеков, З. Сейітжанов, Ө. Тарақ,
А. Темірболатова, Ж. Тілепов, Р. Тұрысбек, П. Бисенбаев (хатшылар тобының
жетекшісі), И. Әзімбаева (жауапты хатшы), Ө. Жапарова (хатшы)

Пікір жазған

филология ғылымдарының докторы, профессор **Ө. Тарақ**

Жалпы редакциясын басқарған

филология ғылымдарының докторы, профессор **Ж. Дәдебаев**

Құрастырып, түсініктерін жазғандар:

П. Бисенбаев, Е. Кәрібозов, Л. Мұсалы, Н. Нүреділ

Жауапты редактор

филология ғылымдарының докторы, профессор **З. Бисенғали**

А 13 Абайтану. Таңдамалы еңбектер. VI том. Ойлар мен толғаныстар /
құраст., түсінік. жазғ.: П. Бисенбаев, Е. Кәрібозов, Л. Мұсалы, Н. Нүр-
әділ; жауапты ред. З. Бисенғали; жалпы ред. басқ. Ж. Дәдебаев.
– Алматы: Қазақ университеті, 2016. – 299 б.

ISBN 978-601-04-1617-8 (ортақ)

ISBN 978-601-04-1680-2 (VI том)

Абайтану ғылымы бойынша жарық көріп отырған таңдамалы еңбектер басылымы Қазақстан Респуб-
ликасының Президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың «Абай туралы сөз» топқауымен ашылған. Алтыншы
томға абайтану саласында тәуелсіздік тұсында жарық көрген таңдамалы еңбектер арнайы топтастырылған.

Кітап орта мектептің жоғары сынып оқушылары мен жоғары мектепте білім алушы жастарға, ғылым мен
білім, мәдениет мамандарына, мемлекет қызметкерлеріне, сондай-ақ қалың көпшілікке арналған.

Том елдің ынтымағы мен бірлігінің нығаюына, интеллектуалдық әлеуетінің артуына, қоғамдық сананың
дамуына қызмет етеді.

Том 3979/ГФ4 – «Абай Құнанбаевтың шығармашылық мұрасын пәнаралық зерттеу» бағдарламасы
аясында дайындалып, жарық көріп отыр.

ӨОЖ 821.512.122.0

КБЖ 83.3(5Қаз)

ISBN 978-601-04-1617-8 (ортақ)

ISBN 978-601-04-1680-2 (VI том)

© Өл-Фараби атындағы ҚазҰУ жанындағы

Абай ғылыми-зерттеу институты, 2016

АБАЙДЫҢ ҰЛЫ ЖҰМБАҒЫ

Өзендер де кейде өз арнасын өзгертеді. Жер бедерін сипаттайтын жәдігерлерде бұл мың-мың жылда бір-ақ рет болатын құбылыс ретінде аталады. Бірақ «замана өзені» тарих, табиғат заңына бағынбайды, кезеңдерді, дәуірлерді таңбалап, өз заңымен ағады.

Бір ағыс екіге жарылып, ескі арна суала бастаған, жаңа арна ақкөбік толқынға көмілген бетбұрыс кезеңді орыстың бір ақыны былайша сипаттапты:

Блажен, кто посетил сей мир
В его минуты роковые!
Его призвали всеблагие
Как собеседника на пир,
Он их высоких зрелищ зритель...

Көрермен бақытты болса болар. Бірақ сол тамашаға қатысқан адам ше? Ол адам үшін тарихтың күйреуі тамаша емес – биік драма болса ше?

Абай өмір сүрген кез қазақ мәдениеті үшін осындай бетбұрыс кезең еді. Басқа заман келді. Бұл заманның қалпын Абай және оның тұрғыластары ат төбеліндей ғана қазақтың алдыңғы қатарлы азаматтары таныды.

Ескі өмірмен қош айтысқан, жана, «темір ғасырдың» бүкіл қасіреті мен қайғысын ойша кешкен Абай артына көп жұмбақ тастапты. Ақынның «Сен мені не етесің?» атты өлеңін сол ұлы жұмбақтардың бірі ретінде атар едім. Әрбір адамның, әрбір халықтың рухани жетілуінде үш биік белес болады.

Жетілуі аяқталмаған адам, яки халық немесе үлкен өмір тарихи кезеңді бірге кешкен бірнеше нәсіп бұл белестердің барлығынан бірдей өте бермеуі де мүмкін. Бірақ жеке бастың болсын, тұтас халықтың болсын тарихи кемеліне келгенде осы үш белестің үшеуі де кешіледі. Қарапайым тілге көшіріп, бұл үш белесті

ілкі періште тазалық, қиянат, күнә мен зина және түлеу, қайта өрлеу деп таңбалауға болар еді. Осы биік сәттің біреуінің ғана белгісі болған тұтас тарихи кезеңдер болады. Кейбір адамдардың, әсіресе озған тарихи тұлғалардың біз түсіне алмайтын әрекеттері осындай бір ғана рухани белестің дәлелі бола алады. Туғаны хақ, биік сана, биік тіршілік иесі өзінің жетілуі барысында бұл сәттердің бірде-біреуін айналып өте алмайды.

Алайда зер салып қараған адам өмірде осы белестің ортаншысы басқаларына қарағанда үлкен үлес алатынын байқар еді. Қиянат, қылмыс, күна – тарихтың басты құбылысы, бұған шырмалмайтын адам, яки халық жоқ. Дін атаулы осыны ғана сөз етеді, осымен ғана күреседі. Ақыры, соңында бұл құбылыс ұлы өнерге де өзінің көлеңкесін түсіреді.

Міне, бұрынғы әдебиет қазақтың рухани тарихының бірінші тарауын баян етсе, Абай поэзиясы екінші тарауын суреттеді және содан шығар жол іздеді.

Сен мені не етесің?
Мені тастап,
Өнер бастап,
Жайыңа
Және алдап,
Арбап
Өз бетіңмен сен кетесің...

Өлең тілі – Шығыс поэзиясына тән биік ахуал тілі. Алғашқы жолдардан-ақ сорлы ғашықтың ерекше күйіне куә боласыз, тіпті нанғандай, иілгендей боласыз. Алайда осы мәжнүн сырдың ушығына шыққанда, алғашқы әсер үшті-күйлі жоғалып, орнын әлдебір лайлы, жайсыз сезім басады. Неге? Қайыра оқығанда барып көзіңіз жетеді – кейіпкер махаббат дертінен басқа бір дертке ұшыраған.

Абайдың ғашығы – «мен»-нің, «эго»-ның тұңғыығына батқан адам. Оның қайғысы ғашық болғандығында емес, осы тұңғыықтан шыға алмауында. Ол өзін ғана айтады, өзінің қамын ғана қамдайды, өзінің махаббатын, өз қасіретін фетиш, пұт дәрежесіне көтерген.

Біз қолымыздан келгенше бақытсыз болуға тырысамыз. Адамдар өзін сырт көзбен көре алмайды, көре алатын болса, өздерінің осы қалпына күлер еді. Адам бар ақыл-ойын осы бақытсыздыққа жету жолына жұмсайды. Өмір адамға екі мүмкіндіктің екеуін де берген. Күн мен түнді де, гүл мен тікенекті де. Барлығы сіздің таңдауыңызға байланысты. Таңдаудың кереметі сонда, егер де сіз тікенекті таңдасаңыз, күндердің күнінде тікенектен басқа ештеңе де жоқ екенін көресіз, себебі, сіздің санаңыз осыған ғана үйренген. Бұл дүниеде тікенектен басқа гүлдің де бар екені, түннен бөлек күннің де бар екені... әрине, ойыңызға кіріп те шықпайды.

Ақиқат жолындағы адамның жалғыз ғана қазынасы – сабырлы жүрегі. Мүмин ғана ақиқатқа жете алады. Бұл – менменнің қолынан келмейтін іс, себебі, «эго»-пенденің жолындағы ең үлкен кедергі, ол сізді болмыстан бөліп тұр. Эгоньң салдарынан сіз «дүниеден бос қалдым» деген сананың соңына түсесіз. Бірақ сіз ешқашан да дүниеден бөлек емессіз, сіз жеке арал емессіз, сіз ұшы-қиыры жоқ құрлықтың бір бөлігісіз. Жоқ, мұның өзі жетімсіз сөз, сіз – сол құрлықтың өзісіз. Эго сізге құлазыған жалғыздықтың санасын дарытады, осы жалған сананың салдарынан сіздің жүрегіңіз біртін-біртін біржола жабылады. Өз-өзіңізге тұйықталғаныңыз сондай, күндердің күнінде күн мен айды, тұңғыық аспанды, жел менен жауынды да көрмейтін боласыз, дүниеден біржола қол үзесіз, тірідей көрге түсесіз. Және қайда жүрсеңіз де, өзіңіз тудырған көрлеріңіз өзіңізбен бірге жүреді. Бұл көрлер көзге көрінбегенмен, мәңгі жаныңызда.

Адамдар бір-біріне байланғаннан басқа ештеңені білмейді. Бірақ сіз басқаға жармасқан сайың, ол сізден қашады? Неге? Себебі, бостандық сезімі, азаттық түйсігі адам жанымен бірге жаратылған.

Азаттық аңсары басқа сезімнің барлығынан биік, барлығынан терең. Сондықтан сіз азаттықтың жолына махаббатты да шаласыз, бірақ азаттықты ешқашан құрбан ете алмайсыз?

Міне, адамның барлық уақыттағы қасіреті осыдан келіп шығады (себебі, байырғы адам, қазіргі адам деген жоқ, адам өзінің рухани негізінде бір-ақ адам). Біз заттарға, адамдарға, белгілі бір көзқарасқа, қысқасы, бәріне байланамыз, ақырында байлану –

өнерге, өмір салтына, бәсекеге айналады. Бірақ байланған сайын қасіретіміз де ұлғая түседі, себебі, өмір бір орында тұрмайды, тіршілік үздіксіз қозғалыс үстінде – болмыстың заңы осы, тіпті бір-бірінен кейін келген екі сәт бір-біріне ұқсамайды.

Алтын күннің қызарып қалай батқанын тамашалаңыз, бірақ байланбаңыз, себебі, ол сурет емес – тірі дүние. Артынан түн келеді. Түннің өз сұлулығы бар. Бірақ байланған пенденің ақымақтығы сондай – ол осы кештің мәңгі тұрғанын қалайды, осы кешті жоқтайды, «аһ» ұрып отырып, қара барқыт түнін, жұлдыз жапқан сұлулығын байқамай қалады.

Білесің сен зерек,
Мен пендеңе,
Болды деме,

Кел қарас,
Ешкім сөгіс айтпас,
Рақым қылсын, кел ертерек!

Осы жолдардан жалынып-жалбарынған «меннен» басқа не көрер едіңіз? Тағдыр – мінездің жалғасы. Абай кейіпкерінің тіленші тағдыры оның тіленші болмысынан өрбіген.

Сөз жоқ, кейіпкер сезім үстінде. Бірақ сезімнің сипатына қараңызшы – ең әуелі нені айтады? Кейіпкердің ең әуелгі қамы өзі, өзінің «мені», өзінің бақыты және сол бақыттың жазатайым ортайып калмауы. Құмарлықтың екінші, мәдениетті аты бар – ынтызарлық. Махаббат – бақидан, ынтызарлық – фәниден, табиғаттан, адамның топырақ нәсілінен. Махаббатқа «мен», «эго» араласқанда, ол фәнилік болып шығады. Махаббатта екі мүмкіндіктің екеуі де бар... Сіздің махаббатыңызда ынтызарлық та, байлану да (өлеңде бұл адалдық деп аталады) бар – сонымен-ақ махаббат құсының мойнына тас ілінеді дей беріңіз. Ол енді ұша алмайды немесе ол құсты торға, мейлі алтын торға отырғыздыңыз дейік, тіпті тордың іші кең болсын дейік. Бірақ бәрбір бостандық жоқ.

Ішіңізге тереңірек үңілсеңіз, махаббаттың жай ғана сөз екенін, ал оның орнында құмарлық отының алаулап жанып тұр-

ғанын көресіз. Бірақ бұл от жайында тікелей айта салу ыңғайсыз. Қоғамда қабылданбаған әдет, құмарлық жайын айтуда аз-мұз дипломатия керек. Сондықтан сіз тәніне ынтызар болған, әуес әйелге оның «жанын сүйемін» деп айтасыз. Өз жаныңызды танымаған сіз басқаның жанын қалай сүйесіз? Бірақ өне бойы құмарлық кернеген адам – жан туралы айтуға бейім.

«Махаббат» сөзінің өз басында тұрған ештеңе жоқ. Махаббат нәрге айнала ма, әлде уға айнала ма – өзіңізге байланысты. Егер де махаббаттан тәннің тоятын ғана іздесеңіз, ондай махаббат қасірет пен қайғыны, жан жарасын әкеледі, құлдықтың лас кебіне түсіреді. Алыстан күнге шағылысып от шашқан алтын сарай жақын келгенде қапас болып шықты. Бұл махаббаттың кінәсі емес, себебі, сіз махаббат деп басқа бір нәрсені сезінгенсіз.

Махаббатта кешеуіл болмайды, әділетсіздік те жоқ. Сіз нені берсеңіз, соны аласыз. Шын сүйсеңіз – алған жауабыңыз махаббат болмақ.

Жауап – басқаға байланысты емес, жауап – сіздің махаббатыңыздың жаңғырығы. Сіз біреудің махаббатын тосасыз. Еш махаббатсыз, махаббат жайын жай ғана әңгіме қылып отырып, біреуден адал сезім күтесіз, құрбандық алғыңыз келеді. Өзіңнен ештеңе бермей, ештеңе бөліспей, басқаның барын сұрау – ынтызарлық, махаббаттың ең төменгі сатысы; өзіңнің барынды беріп, ақысына ештеңе сұрамау – мейірім, махаббаттың ең биік шыңы. Руханияттың шыңына шыққан адам ғана бойындағы барын береді. Өтеуіне ештеңе сұрамайды.

Ынтызар да, сүйген де – екеуі де бір сатыда, бір баспалдақта тұруы мүмкін, мәселе кімнің қай бағытта кетіп бара жатқанында. Сүйген адам жоғары қарап, жоғары өрлейді. Оның сезімі махаббатқа, мейірімге айналған. Ынтызар адам төмен кетіп барады, онда мейірім жайлы ешқандай түсінік жоқ – тек кана мақсат бар. Рахатқа жету керек, жеңу керек, алу керек.

Тағы да қайталап айтайық, мәселе бағытта ғана. Биіктің жанында төменнің өзі өседі, өркен жаяды, гүлдейді. Төмен сезім асқақтағанда биіктің өзі азады.

Өлең кейіпкерінің сонша жалынғандағы мақсаты – бір кезде өзіне бақыт сыйлаған әйелді... қайырып алу. Мақсатқа жету

жолында ештеңеден тайынбайтын, тізерлеп тұрып тіленші болудан да арланбайтын қорқынышты адам! Жан шошырлық әрекет! Әрине, қайран қаласыз. Ақыл-есті сонша билеген ынтызарлыққа.

Абай кейіпкерінің өзінде жоқты басқадан сұрап алғысы келетін соқырлығына ғажап қаласыз!

Мәжнүн жігіт өзінің сезінгенін биік дерт дәрежесінде көрсеткісі келгенімен, шын мағынасында ол бұрынғы қызықтың жалғасын ғана сұрап отыр.

Махаббат – ақиқаттың екінші аты. «Мен» ақиқатпен сыйыспайды. Не «мен» – не ақиқат. Не «мен» – не махаббат. Ақиқатты ақылмен танып-білу мүмкін емес, себебі, ақыл – өткеннің, бұрыннан белгілінің нәтижесі. Ақыл – бұрынғы көргеннің, түйсіктің жиынтығы, шежіресі. Әрбір кезекті әсер, сезім осы бұрынғы тәжірибеге таныстығымен ғана бағалы, адамның ақылы тумысында жалқау, себебі, рахат, ләззат – бұрыннан белгілінің соңына түсу. Ақыр соңында ақыл әрбір кезекті әсерді, қызықты жіпке тізумен ғана айналысатын өлі мүше болып шығады.

Кейіпкер «жанымды, рухымды қорлады» деп өзі ынтызар болған әйелді нандырғысы келеді. Алайда, өлеңге деңдеп енгенде мұның да сөз қадірін білетін жырынды жігіттің тамаша айласы, шебер жасалған иллюзия екенін көресіз. Себебі, бұл жерде қорланып сөйлеп тұрған жігіттің жүрегі, жаны емес – оның өткен өмірі, тәжірибесі, содан соң, шамасы, қоғамдағы орны, қысқасы, мейманасы.

«Адам бұл дүниеге жалаңаш келіп, жалаңаш кетеді» дейді халық даналығы. Бейнелі сөз деп қабылдайық. Адамның бақидан алып келген, Жаратушыдан мұраланған жалғыз ғана асылы, ешкім тартып ала алмайтын қасиетті рухы бар. Адам бұл дүниеге немен келді – сонымен кетеді. Тиесілі еместің барлығы, мысалы, қоғамдағы дәреже, біткен дәулет, атақ-абырой адамнан тартып алынады. Барлық пенде о дүниеге аттанғанда, Ескендір құсап алақаны ашық күйінде кетеді – несие қайтарылды деңіз. Бірақ адамның өзіне ғана тиесілі асылы – рухты ешкім ешқашан тартып ала алмайды. Рухты қорлау да, таптау да мүмкін емес.

Қорланатын, тапталатын адамның мейманасы, өзі қалыптастырған, әлпештеп өсірген, ақыр соңында тойымсыз аждаһаға айналдырған «эго»-сы.

Шын жүрек – бір жүрек,
Қайта толқып,
Жолдан қорқып айнымас...
Сен аттың жөнсіз оқ.
Тәңірі – қазы.
Тас таразы,
Тентекті
Сұрамас деп,
Қалма,
Серт бұзғанның біл, орны – шоқ.

Кейіпкер әйелден адалдық тілеп тұр, сертін сұрап тұр. Құр ғана – эмоция. Ғашық жігіт айтып тұрған уағда, адалдық бар болғаны – аты аталмаған неке. Некенің салдарынан адамда махаббат жайлы анайы түсінік қалыптасқан. «Махаббат – мәңгі өзгермейтін сезім» деген қағида адам санасынан берік орын алған. Тас қана өзгермейді. Бірақ санасы, интеллекті өскен сайын адамның өмірі үздіксіз өзгеріс ағынына айналады. Сүйгеніңізді серттен тайды, адал болмады деп айыптамаңыз. Себебі, өліп қалған сезімді қайта тірілтуге тырысу басқаның ықтиярына міндетті түрде қайшы келеді. Ие, көктем келді, жаныңыз гүлдеді. Ескен желдей келді де кетті. Келгенде қуандыңыз. Кеткенде қоштасыңыз. Сол бақытты күндерге, жаныңызды аймалаған самал желге ризашылық айтыңыз. Иә, махаббаттың өлгені – қасірет, бірақ кешпестей күнә емес. Әлемде әдеп, репутация, абырой деп бір-біріне байланған, бір-бірінен кете алмайтын қаншама адам бар. Қоғамның заңына амалсыз бас иген адамдар бір-бірін сүйген болады. Міне, нағыз күнә, нағыз қылмыс – осы.

Біреуді сүйген екенсіз, күндердің күнінде асықтық кетіп, ықылас өлгенде, бойыңыздан кісілік, адалдық табыңыз да, қасіретті жүрегіңізді ашып, шындықты айтыңыз. Бірнеше жыл, ай, тіпті бірнеше күн болсын, жүрегіңіз махаббатқа толды, сол жақсы күндерге алғыс айтыңыз. Бір кезде ләззатын сыйлаған әйел енді

сүймейтінін, сезімнің өлгенін айтып тұрса, бұдан артық қандай адалдық керек!

От барда әлем жарық болды, от өшкенде дүниені қараңғылық басты. Жүрегіңізде махаббат бар болса – бар екенін, жоқ болса – жоқ екенін еш жасыра алмайсыз.

Ерте ме, кеш пе, ғашықтардың біреуі немесе екеуі бірдей ес жиып, сезімнің қандай құбыжыққа айналғанын көреді. Содан соң... содан соң қайғылана отырып, бір-біріне жүректерін ашысады, қош айтысады. Неге? Бостандықтарын ғашықтыққа құрбан ете алмағандықтан. Біз мұндай адамдарды ер дейміз.

Жүректе де шек бар. Ал шектің ар жағы... қорлық көп, шірік сөз, жалған серт. Екі адамның арасында шындық болмаса (ал шындықтың жоқтығы уақытша қызық, күйіп-жанған құмарлықпен кіреукеленген дейік) сол шындықтың жоқтығы заманы жеткенде аян болады. Және кешеуілдеп жеткеніне қарай қорқынышты бола түспек (...).

Бір-біріңізді сүйіңіз, бірақ махаббатты кісенге айналдырмаңыз. Махаббат ықылас, талаппен келмесін, адамдардың бір-біріне өз өркімен берген сыйы болсын. Иманның бір аты – әділет. Махаббатты таныған адам әділетті де біледі. Шын сүйсең – бостандық бер.

Адамдар неге бір-бірін іздейді? Жалғыздықтан қорыққандықтан. Өзінің ішкі әлемінен пана таппаған адам басқаны іздейді. Бірақ тапқан адамы ол да жалғыздықтан қашып келе жатқан қашқын болса ше? Екі адам қысқа мерзімге ғана тіл табысады. Әрине, мұны махаббат деу қиын.

Әдепкі адам – жалғыз жүргенде бақытсыз. Ол өзінің ішкі әлемін құла медиен деп түйсінеді, өзін дүниеден бос қалғандай сезінеді. Ондай адам жалғыз жүре алмайды. Жалғыздықтан қатынасқа қашады. Еркек жалғыздықтан қашып, әйелді табады, әйел жалғыздықтан қашып еркекті табады.

Бұл шын қатынас емес, үстірт беті ғана, себебі, екі адам бір-бірін жалғыздықтан құтылудың амалы, құралы ретінде ғана пайдаланады.

Біз достықты ойлап шығардық, қатынастарды ойлап шығардық. Не үшін? Жалғыз емеспіз деп айту үшін, жалғыз емес

екенімізді көрсету үшін. Бірақ не істесек те, барлық әрекетіміз – зая, себебі, адам өз жанының түкпірінде жалғыз екенін ешқашан ұмытпайды.

Адамдар бір-бірімен тілдеспейді – бар болғаны бір-бірінің жанында отырып сөйлейді. Көзіңізге жолды елестетіңіз. Сонау көкжиекте жолдың екі шеті түйісетін сияқты. Бірақ бұл иллюзия. Жақын барыңыз, жол – баяғы жол, екі қаптал.

Адамдар да сондай. Дүниені ежелден жалғыздық билеген. Құлазыған жалғыздық. Адамзат осы жалғыздықтан қашудың пәленбай амалын тапқан болды, қатынастың неше түрін қалыптастырды. Бірақ тұлдыр жалғыздықтан қашқан адамдардың арасында шын достық, яки шын махаббат болуы мүмкін емес, себебі, шын қатынас мұқтаждықтан туындамайды.

Шын махаббат жалғыздықпен ғана жолдас. Рухани жоқтықтан, мұқтаждықтан кездескен екі адам бар болғаны бірін-бірі пайдалануға тырысады. Бұл жерде махаббат жоқ, бұл – жаулықтың бір түрі ғана, меймананың сайысы ғана. Күндердің күнінде бал таусылып, удың кесесі ішіледі. Міне, енді ғашықтар қақпанға түсті. Бұрын әрқайсысы жеке жүріп жалғыз еді, енді бірге отырып жалғыз. Бұдан өткен қасірет бола ма! Түттеп келгенде, махаббат пен жалғыздық, екеуі – бір нәрсе. Біз бұл арада тастандылық санасынан туындаған құлазыған жалғыздықты (покинутость) емес, мейір-шапағатты, өз-өзіне жетілген (самодостаточное одиночество) жалғыздықты айтып отырымыз. Адам мұндай жалғыздықта өзін жалғыз сезінбейді.

Мейірлі, шапағатты жалғыздық – мүлдем басқа нәрсе. Мұнда адам жалғыз болудан қорықпайды. Ол өзінің жалғыздығын жақсы көреді, одан лаззат алады. Жалғыздықтан оның рухы жаңғырады. Ақырында өз рухын таныған, Құдайдың дидарын көрген адамның бойын телегей шаттық кернейді. Міне, осы кезде ол жауынға жүкті бұлттың күйін кешеді. Бұлт жауын төккенде, ол жерге, жерден жарып шыққан көкке керек пе, жоқ па, білмейді, ол тек бойын босату керек. Асып-төгілген шаттық – ең ауыр салмақ. Қасірет пен қайғыны жалғыз жүріп көтеруге болады. Бірақ шаттықты бөліспек керек. Міне, шын махаббат мұқтаждықтан емес – өзіңнен артылғандықтан, асып-төгілгендіктен.

Абай кейіпкерінің ынтызарлықтан санасы сансыраған кезде айтқан бір сөзі естен кетпейді:

Жар, сенің көңілің тоқ,
Ақ етінді,
Нұр бетінді
Меншікті
Қылмаған соң,
Алла
Өзі сорлы етсе, жоқ.

Амал не, Алла тілекті бермеді, етінді, нұр бетінді меншікті қылмады дейді ғашық. Тағы да «Мен!» «Меншігім болуың керек еді» дейді. «Мен осындай болдым, ал сенің көңілің тоқ» дейді. Сол «меннен» туындаған, жаһаннамның отындай күйдірген қызғаныш! Қызғаныш, тіпті ынтызарлықтан туындаған қызғаныш болсын, ешқашан биік қасиет болмаған. Қызғаныш – кемді күннен туатын, бостандыққа еш жанаспайтын сезім (...).

Абайдың кейіпкері – өзінің рухынан тамыр тартпаған, өзінің жалғыздығын тани алмаған, өз-өзіне жетілмеген, сыртымен ғана ғұмыр кешкен адам. Оның бойында заңғар менмендік, ғарыштай үлкен «эго» бар. «Мендей сүйген, махаббатқа мендей құл болған пенде бар ма екен бұл дүниеде?» дейді ғашық.

Мақтан. Бірақ махаббатқа мақтан жүре ме екен? Бұл ынтызарлықтың ар жағында бойын жасыра алмай тұрған меймана.

Ал әйел... үнсіз. Абай поэзиясын зерттеушілердің байқамаған бір нарсесі – осы. Бұл өлең ғашық жігіттің монолога емес, екі адамның – әйел мен еркектің арасындағы этикалық тартыс. Өз бетінше бөлек тұрған шығарма болмайды. Қандай да болсын шығарма, әйтеуір, бір контекспен шендеседі, тартысқа түседі. Осы сөзіміз өтірік болса, онда Абайдың әйел теңдігін жырлағаны да өтірік. Феодализм дәуірінде өмір сүрмеген, ескі заманның әңгімесін шежіреден білетін біз үшін әйел теңдігі өз-өзімен болған нәрсе сияқты. Бірақ сол ескі заманда әйел бостандығы нақты проблема болған. Кісілікте, ізгілікте басқа қазақтан ертерек оянған Абай теңдік мәселесіне келгенде үнсіз қалса... Абай болмас

еді. Себебі Абай үшін әйел теңдігі – ең әуелі өз анасы Ұлжанның теңдігі, сүйген жары Ділдәнің теңдігі.

Не айтсын? Айтатыны сонша көп, сөзге сыймас еді. Сол себепті, үнсіз. Бірақ бұл үнсіздіктің өз шешендігі бар. Бұл үнсіздік ести білген адамға сөзден айтқыш, қымбат үнсіздік. «Үнсіздіктен артық етіп айта алмасаң, үндеме» депті бір данышпан. Әйел – осыны білетін саналы жүрек иесі. Мәжнүн жігіт махаббат жайында біледі, махаббаттың өзінде тұр. Оның үнсіздігінде тілмен айтып жеткізгісіз асқақ сұлулық, бақидың дәмі бар. Тіршіліктің тілі – бір ғана тіл: үнсіздік. Тәңірінің күбірі жым-жырт үнсіздіктен ғана естіледі. Әйел – Тәңірінің күбіріне, тіршілік жырына ұйыған адам. Ол махаббат жайында айтып бере алмайды. Себебі, махаббат адамның мұқтажынан, керегінен емес, оның негізінің тереңінен өсіп шыққан гүл. Сөзден, сөз дүниесінен аулақ тұр. Ол тіршілік жырын жырлап тұр, бірақ бұл жырды сөзге айналдырмау мүмкін емес. Оның махаббаты – дұғасы. Сүйген жүрек үшін, сыйынған жүрек үшін барлық жер – қағба.

Мұның жанында мәжнүн жігіт айтқан «Тәңірі – қазы, Тас таразы» неге татиды? Әрине, әйел – катігез. Бірақ, бұл – мейірімнен туған қатыгездік. Айтар сөзін адал айтқан қатыгездік.

Әйел күнаһар емес. Өмір-дастанның бір парағын ғана оқып, үкім айтпаңыз. Өзіңізді тұтас тани алмай тұрып өзіңіздің кім екеніңізді білмей тұрып, басқаға қалай баға бермексіз? Әуелі өзіңізді таныңыз, өзіңізді тани түскен сайын басқаның жайына, сырына қана түсесіз. Өзіңізді толық таныған күні сіз күнәһар да, әулие де жоқ екенін, мұның барлығы қалың ұйқыда жатқан адамзаттың драмасы екенін түсінесіз.

Абай поэзиясы бостандықтан туған. Ақынның аталмыш өлеңі – осының айғағы. Бұл шығармадан автордың поэзиясын ажырату қиын. Әдеби форманың қитұрқыларынан бейхабар адам мұның байыбына барып та әуре болмайды. Бұл жерде ақындық «мен» жоқ. Бұл Абайдың өзімен бірге о дүниеге кеткен рухани тәжірибесі де емес, тіпті тастап шыққан, жеріп шыққан «мені» де емес. Бұл – кейіптелудің биік үлгісі, қазақ әдебиетіне бейнелеудің жаңа түрінің келгенін айғақтайтын белгі.

Ақын осы өлеңінде шылыққа толы ескі, мәжуси дүниемен қоштасты, жаңа заманға, жаңа низам, жаңа хұқыққа аяқ басты. Әрине, патриархалдық қоғамның Абай айтқан қағидаларды қабылдауы қиын еді. Абай әйел бостандығын алғаш сөз еткен ақындардың бірі деседі. Олай емес. Абай әйел бостандығы, еркек бостандығы деп жеке-жеке атамаған. Ол бір ғана бостандықты – адам бостандығын жырлаған.

ТҮСІНІКТЕР

1. Тасмағамбетов И.Н. Абай – пікіріміздің пірі, рухымыздың туы. Қазақстан Ұлттық Ғылым академиясының Абайдың 150 жылдығына арнап өткізген мерекелік сессиясының ашылуындағы сөз. 1995 жыл 8 тамыз // Баспасөз бетінде жарияланған: Абай туралы сөз. – Алматы, 1996. – 25-29-беттер; Абай институтының вебсайты.
2. Сұлтанов Қ. Абай – адамзатқа ортақ тұлға. ЮНЕСКО-ның мәдениет саласындағы комиссиясы мәжілісінде 1993 жылғы 2 қарашада сөйлеген сөзі // Баспасөз бетінде жарияланған: Егемен Қазақстан. – 1993. – қараша; Сұлтанов Қ. Серпінді кезең. – Астана: Елорда, 2005. – 6-11-беттер; Абай институтының вебсайты.
3. Жолдасбеков М. Абайша сүйіп, Абайша күйіп жүрміз бе? // Баспасөз бетінде жарияланған: Егемен Қазақстан. – 2008. – 26 қараша; Жолдасбеков М. Жеті томдық шығармалар жинағы. 4-том. Асылдарым. Эсселер. Ойлар. Тебіреністер. – Астана: Күлтегін, 2012. – 55-74-беттер; Абай институтының вебсайты.
4. Абдрахманов С. Абайдың аударма лирикасы. Баспасөз бетінде жарияланған: Абдрахманов С. Төлума мен телума (зерттеу). – Астана: Елорда, 2007. – 171-202-беттер; Абай институтының вебсайты.
5. Нәрібаев К. Абай – тұтас бір әлем. Баспасөз бетінде жарияланған: Нәрібаев К. Тұлғаларға тағзым. – Алматы: Абай атындағы ҚазҰПУ «Ұлағат» баспасы, 2012. – 50-52-беттер; Абай институтының вебсайты.
6. Жұмаділов Қ. Біз Абайды танып болдық па? Баспасөз бетінде жарияланған: Жұмаділов Қ. Он екі томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Қазығұрт, 2005. – 12-том. – 289-296-беттер; Абай институтының вебсайты.
7. Ысқақбай М. Абай шеберлігі хақында. Баспасөз бетінде жарияланған: Ысқақбай М. Бес томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Нұрлы әлем, 2007. – V том. – 285-307-беттер (мақаланың «Шеберлік асуында» деп аталатын екінші бөлімі берілді); Абай институтының вебсайты.
8. Жарықбаев Қ. Абай Құнанбаев – қазақ халқының ұлы ағартушысы. Баспасөз бетінде жарияланған: Жарықбаев Қ. Абай – қазақ халқының ұлы ағартушысы. – Абай институтының вебсайты.
9. Салғарин Қ. Абай танымнан – тағылым. Баспасөз бетінде жарияланған: Абай және қазіргі заман: зерттеулер жинағы. – Алматы: Ғылым, 1994. – 99-111-беттер; Абай институтының вебсайты.
10. Ғаббасов С. Абайдың педагогикалық көзқарасы. Баспасөз бетінде жарияланған: Абай және ұлттық идея. Халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары / құрастырғандар: Т. Өлібек, А. Сейітова. – Алматы: М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, 2005. – 99-112-беттер; Абай институтының вебсайты.

11. Сыздықов К. Абайдың әсемдік танымы. Баспасөз бетінде жарияланған: Абай және ұлттық идея. Халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары / құрастырғандар: Т. Өлібек, А. Сейітова. – Алматы: М.О. Әуезов атындағы әдебиет және өнер институты, 2005. – 65-71-беттер; Абай институтының вебсайты.
12. Көбесов А. Өл-Фараби мен Абай. Баспасөз бетінде жарияланған: Көбесов А. Өл-Фараби мен Абайды қатар оқығанда: Зерттеу еңбек. – Алматы: Қазақ университеті, 2006. – 58 б.; Абай институтының вебсайты.
13. Нұрғали Р., Рсаев Т. Абай пайдаланған басқа тілдер сөздігі. Баспасөз бетінде жарияланған: Нұрғали Р. Сырлы сөз. Әдеби сын, зерттеу. – Алматы: Жазушы, 2000. – 340-360-беттер; Абай институтының вебсайты.
14. Сейдімбеков А. Абай және Ренессанс. Баспасөз бетінде жарияланған: Егемен Қазақстан. – 1995. – 29 наурыз; Абай институтының вебсайты.
15. Досжан Д. Ақылдың қыры. Баспасөз бетінде жарияланған: Досжан Дүкенбай. Шығармалары. IV томдық. – Астана: Фолиант, 2008. – 3-том. – 380-395-беттер; Абай институтының вебсайты.
16. Өмірәлиев Қ. Абайдың нақыл сөздерін оқу-тәрбие ісінде пайдалану туралы. Баспасөз бетінде жарияланған: Өмірәлиев Қ. Абайдың нақыл сөздерін оқу-тәрбие ісінде пайдалану (мұғалімдерге көмекші құрал). – Алматы: Мектеп, 1968 (кітаптың осы тақырыппен аталған бөлімі берілді). Абай институтының вебсайты.
17. Әсемқұлов Т. Абайдың ұлы жұмбағы. Баспасөз бетінде жарияланған: Абай. – 2010. – № 1. – 30-37-беттер; Абай институтының вебсайты.
18. Атабаев Қ. «Қазақ» газеті – екінші Абай мектебі // Абай институтының хабаршысы. – 2010. – №5. – 73-75-беттер; Абай институтының вебсайты.
19. Созақбаев С. Абай заң жүйесіне енгізген өзгерістер. Баспасөз бетінде жарияланған: Абай. – 2005. – №1. – 42-47-беттер; Абай институтының вебсайты.

МАЗМҰНЫ

Тасмағамбетов И. Абай – пікіріміздің пірі, рухымыздың туы.....	3
Сұлтанов Қ. Абай – адамзатқа ортақ тұлға.....	9
Жолдасбеков М. Абайша сүйіп, Абайша күйіп жүрміз бе?	14
Абдрахманов С. Абайдың аударма лирикасы	36
Нәрібаев К. Абай – тұтас бір әлем	64
Жұмаділов Қ. Біз Абайды танып болдық па?	68
Ысқақбай М. Абай шеберлігі хақында	75
Жарықбаев Қ. Абай Құнанбаев – қазақ халқының ұлы ағартушысы	100
Салғарин Қ. Абай танымнан – тағылым	111
Ғаббасов С. Абайдың педагогикалық көзқарасы	121
Сыздықов К. Абайдың әсемдік танымы	135
Көбесов А. Әл-Фараби мен Абай	142
Нұрғали Р., Рсаев Т. Абай пайдаланған басқа тілдер сөздігі	179
Сейдімбеков А. Абай және Ренессанс	218
Досжан Д. Ақылдың қыры.....	229
Өмірәлиев Қ. Абайдың нақыл сөздерін оқу-тәрбие ісінде пайдалану туралы	246
Әсемқұлов Т. Абайдың ұлы жұмбағы	268
Атабаев Қ. «Қазақ» газеті – екінші Абай мектебі.....	280
Созақбаев С. Абай заң жүйесіне енгізген өзгерістер	286
Түсініктер	296

Оқу басылымы

АБАЙТАНУ
ТАҢДАМАЛЫ ЕҢБЕКТЕР
VI том
Ойлар мен толғаныстар

Құрастырып, түсініктерін жазғандар:
П. Бисенбаев, Е. Кәрібозов, Л. Мұсалы, Н. Нүрәділ

Редакторы *К. Мухадиева*
Компьютерде беттеген *Ү. Әбдіқайымова*
Мұқабасын безендірген *Қ. Өмірбекова*

ИБ№9135

Басуға 26.01.16 жылы қол қойылды. Пішімі 60x84 1/16.
Көлемі 18,6 б.т. Офсетті қағаз. Сандық басылыс. Тапсырыс №1511.
Таралымы 50 дана. Бағасы келісімді.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
«Қазақ университеті» баспа үйі.
050040, Алматы қаласы, Әл-Фараби даңғылы, 71.

«Қазақ университеті» баспа үйі баспаханасында басылды.